

Небрат Вікторія Василівна,
*доктор економічних наук,
завідувачка відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

ІДЕЇ БРАТСТВА, ГРОМАДІВСТВА, СОЦІАЛІЗМУ ТА СОЛІДАРИЗМУ В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Вшанування пам'яті Сергія Подолинського є доброю нагодою звернутися до низки актуальних і важливих питань інтелектуальної історії України для генерації нових ідей на основі переосмислення національної спадщини і здобутків видатних українців. Ось питання, варті уваги:

– як у світогляді й суспільній діяльності українських науковців кінця ХІХ — початку ХХ ст. поєднувалися і співвідносилися загальногуманістичні ідеали, національно-культурні і соціальні (зокрема й класові) складові й пріоритети?

– яким мислителі ХІХ ст. бачили майбутнє суспільство та шляхи його побудови?

Важливість і актуальність цих питань обумовлена ще й тим, що українське суспільство (зокрема, наукова й політична еліта) досі не виробили достатньо виразної візії власного майбутнього, попри тридцять років державної Незалежності вже у новітній історії. Крім того, у контексті сучасних загальносвітових трендів трансформації соціальних інститутів, відносин людини і довкілля, самоусвідомлення місця людства в космосі, ключовим є співвідношення соціального і фізичного, на що так різко вказав свого часу Енгельс Подолинському.

У ХVІ ст. ідеологія гуманізму та демократизму в Україні втілювалася в формування братського руху з його принципами спільного блага, громадянського служіння, національно-духовної самооборони, економічного й соціального солідаризму. Не випадково від братств пішла традиція створення громадських організацій, для яких притаманні не лише спільні цінності, а й активна діяльність заради спільного блага. Українське козацтво як лицарський орден теж у своєрідний спосіб продовжило традицію асоціації трудових зусиль — найпоширенішими формами ведення

господарства на Запорізькій Січі були артїлі, що створювалися для спільного рибальства і полювання, заготівлі та переробки провіанту й фуражу, транспортних перевезень тощо. Цей аспект козацького господарського побуту відображено в історичних повістях — козацьких літописах.

Представниками демократичного руху та популяризаторами ідей братства були брати Рогатинці, Павло Русин із Кросна, Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський-Роксолан, Мелетій Смотрицький, Петро Могила та ін. Верховенство закону, суспільний договір як основа формування державних інститутів, єдність як умова досягнення господарського розвитку і народного добробуту — це політичне й економічне кредо українських мислителів, які сповідували ідеї громадянського гуманізму. Зі створення братських шкіл і друкарень, культурно-просвітницької діяльності братчиків постала Києво-Могилянська академія, сформувалася потужна гуманістична духовно-інтелектуальна українська традиція.

Її продовженням на наступному історичному етапі стало створення Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), громадівського руху середини XIX ст. Михайло Драгоманов виступив з ідеєю суцільного громадівства як альтернативи і щодо соціалізму, (охарактеризованого Іваном Вернадським як прямий результат пауперизації), і щодо селянської общини з її круговою порукою (як соціального базису самодержавства).

Під час навчання Сергія Подолинського на природничому відділенні фізико-математичного факультету, в Університеті виник так званий «хлопоманський рух», орієнтований на романтично-народницькі ідеали. Одним із його активних учасників був Тадей Рильський, який під час навчання на історико-філологічному факультеті потоваришував із Володимиром Антоновичем, Павлом Чубинським. Ідейно-організаційним центром українського руху виступала Київська громада (1859–1876). Серед учасників і активних діячів Громади — Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Олександр Кистяківський, Павло Чубинський, Микола Лисенко, Олександр Русов, Микола Зібер та ін. Продовжуючи просвітницькі традиції кирило-мефодіївців, Володимир Антонович і його однодумці стояли на позиціях соціал-реформізму. Критичне ставлення до існуючих у Російській імперії порядків, засудження самодержавства, сповідування принципів конституціоналізму, парламентаризму і федералізму спонукало громадівців до просвітницької діяльності і пропаганди наукового світогляду.

Коли у 1971 р. С. Подолинський виїхав за кордон для продовження навчання в Швейцарії та Франції, то брав активну участь у революційних виданнях, зокрема в організованій М. Драгомановим «Громаді». За посередництва російського революціонера П. Лаврова познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Перші публікації С. Подолинського — «Парова машина», «Про бідність» — були написані у 1875–1876 рр. і мали революційно-демократичний характер.

У 1873 р. у Києві був ще один науково-демократичний осередок — Південно-Західний Відділ Імператорського Російського географічного товариства (закритий у 1876 р. під тиском антиукраїнських сил). Його ідеологом і координатором був Павло Чубинський, а серед членів-засновників активні громадівці, відомі вчені: історики В. Антонович, М. Драгоманов, етнограф П. Чубинський, етнолог та антрополог Ф. Вовк, економіст М. Зібер, статистик О. Русов, літературознавці П. Житецький та К. Михайличук, правознавець О. Кістяківський. Своїм завданням члени відділу визначали дослідження України (насамперед, етнографії та статистики населення Південно-Західного краю). Важливо відзначити, що праці Сергія Подолинського «Життя та здоров'я людей на Україні», «Ремесла і фабрики на Україні» за проблематикою цілком відповідають громадівській програмі Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства.

Цікаво, що у роки перебування Сергія Подолинського в Київському університеті там навчався, а потім працював професійний вчений-економіст Микола Зібер. Він теж був учасником Київської громади, діячем Південно-західного відділу Імператорського географічного товариства. Як і Подолинський, Зібер займався питаннями джерела цінності — вартості, але був переконаним рикардянцем: у 1871 р. захистив магістерську дисертацію «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо, у зв'язку з пізнішими доповненнями та роз'ясненнями». Як і Подолинський, Зібер — автор історико-економічного дослідження, а саме — «Нариси первісної економічної культури» (1883). Як відомо, Подолинський — автор першого фахового дослідження з економічної історії України — «Ремесла і фабрики на Україні» (1880).

Зазвичай Миколу Зібера представляють як популяризатора марксизму. Добре відома висока оцінка, яку дав праці М. Зібера «Теорії цінності і капіталу Рікардо...» К. Маркс. Але його дослідження і публікації достатньо різнопланові, зокрема багато уваги вчений приділяв вивченню історії громадських форм господарю-

вання та власності. Відомі такі статті М. Зібера на цю тематику: «История швейцарской альменды» («Вестник Европы», 1881); «Судьбы общинного владения в Швейцарии» («Вестник Европы», 1882); «О влиянии прогресса на бедность» («Русская Мысль», 1883); «Распределение поземельной собственности в Германии» («Русская Мысль», 1883). Особливо варто наголосити на дослідженнях історії альменди в контексті сучасних процесів формування шерінгової економіки — економіки спільного використання ресурсів [1, с. 230–246], а також ураховуючи економічну проблематику механізмів відтворення та фінансування суспільних благ. Останнім часом, формується ідеологема глобальної альменди — усвідомлення впливу людської діяльності на кліматичні зміни, надмірного використання спільних ресурсів, що призводить до т.зв. «трагедії альменди» [2].

Саме у гуртку Зібера С. Подолинський познайомився з теорією Маркса, захопився ідеєю кооперації. Адже Зібер докладно вивчав досвід споживчих і виробничих кооперативів у Швейцарії під час закордонних студій. Як теоретик і популяризатор кооперації, він був переконаний у перевагах великого громадського господарства. Ідеал майбутнього ладу члени зіберівського гуртка бачили в душі Оуена та Фур'є — як комуністський соціалізм. Уже на той час закладалася лінія розмежування двох концепцій кооперації — ліберальної та соціалістичної. Характер економічних відносин, рівень соціального протистояння в тогочасній Російській імперії радикалізували суспільний демократичний рух і штовхали більшість прогресивних інтелектуалів у бік соціалістично-орієнтованих концепцій, ідеології класової та національно-визвольної боротьби.

С. Подолинський виступав послідовним прихильником суспільної власності, колективної праці та громадянства як основи справедливості та добробуту. Він вважав, що парцеляція землі веде до зниження продуктивності праці і бідності. Капітал у трактуванні С. Подолинського — це результат і знаряддя визиску. Він вважав, що в основі величини заробітної плати робітників є вартість засобів існування робітника, проте, остаточна величина зрештою встановлюється в результаті безперервної боротьби між робітниками і капіталістами. Це положення економічної концепції С. Подолинського є близьким до соціальної теорії розподілу, сформульованої дещо пізніше М. Туган-Барановським [3, с. 240–247].

У роки, коли Сергій Подолинський навчався в Київському університеті, його ректором був Микола Бунге — теоретик і

практик ринкового реформування економіки, професор політичної економії та статистики. М. Бунге теж вів гурток для зацікавленої студентської молоді, формував свою знамениту Київську наукову школу політичної економії. Важливим і спільним для всіх представників цієї школи було критичне ставлення до ідей соціалізму, визнання необхідності та обґрунтування практичних заходів соціальної політики, тобто ідеологія соціал-реформізму. Коли М. Бунге став заступником міністра фінансів Російської імперії, а потім — міністром, на високих цих посадах він послідовно намагався реалізувати свою політико-економічну концепцію та програму реформ. При цьому відомі його вислови про те, що соціалізм незнищенний, як мікроби. Ця думка ніби продовжує слова Івана Вернадського, який писав, що соціалізм — супутник пауперизації і злиднів. «Суспільство добробуту, — твердив М. Бунге, — є результатом безперервної сукупної дії уряду і народу» [4, с. 41].

У ці ж роки І. Янжул, визнаний найяскравішим представником школи державного соціалізму на теренах Російської імперії, публікує статтю «Детский и женский фабричный труд в Англии и России» («Отечественные записки», 1880). Створивши фабричну інспекцію як інституцію регулювання соціально-трудових відносин і захисту найманої праці, М. Бунге запропонував саме Янжулу посаду фабричного інспектора, і він її прийняв. Праця І. Янжула «Бисмарк и государственный социализм» (1890) вказує на глибоку ідейну і теоретичну спорідненість з німецьким соціал-політичним напрямом історичної школи. Тож І. Янжул також представляє в історії української економічної думки теоретичну течію, представники якої обґрунтовували шлях соціальних реформ, активне втручання держави в регулювання економіки і соціальних відносин. Проте, як зазначав М. Туган-Барановський, «державний соціалізм зовсім не здійснює ідеалу свободи», його засади несуть з собою «поважну небезпеку для будучности людства...» [5, с. 126]. Вибираючи між свободою і добробутом, звичайно слід вибрати свободу. Бо тільки вільна праця є джерелом добробуту, а не державний централізм, монополізм і примус.

Отже, в історії української економічної думки прослідковується наполегливий пошук моделі майбутнього економічно ефективного і соціально справедливого ладу. С. Подолинський, М. Драгоманов, М. Зібер та ін. бачили шлях подолання соціальних суперечностей у розвитку комунітаризму, громадівства, трудової кооперації, солідарних засад співпраці. Вони вважали, що соціал-

лізм — це вища форма кооперації та солідарності трудівників. Натомість послідовники Івана Вернадського — Миколи Бунге стояли на позиціях ліберального реформізму, віддаючи державі та її інститутам ключову роль в законодавчому та регуляторному вирішенні соціальних питань (впровадження приватного землекористування, фабричного законодавства, загального прогресивного оподаткування, розвиток комерційного кредиту, промислового підприємництва, засад публічності в державному управлінні тощо). Але ніхто з них, переживши певне захоплення смітіанством і марксизмом, не залишився ані ортодоксальним послідовником класичної політекономії, ані прихильником класової боротьби на позиціях марксизму. Попри широкий спектр бачення соціального ідеалу та механізмів його втілення, спільною була ідея егалітаризму, що передбачає створення суспільства з рівними соціальними і громадянськими правами всіх членів цього суспільства, досягнення рівності можливостей на основі особистої та економічної свободи. Близькою також є ідея солідаризму як заперечення класового протистояння та прагнення соціальної консолідації для вирішення спільних завдань об'єднаними зусиллями; створення ефективних соціальних інституцій на засадах моральності, громадянської ініціативи та економічної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Єлісеєва Л. В. Роль соціального капіталу в економічному розвитку : монографія / НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. Київ, 2019. 356 с.
2. Вітцке фон Х. Значення Зеленої угоди ЄС (EU-Green Deal) для аграрної економіки та наслідки для України : звіт з аграрної політики. *Проект «Німецько-український агрополітичний діалог» (АПД)*. Київ, 2020. URL: [APD-Bericht_EU-Green_Deal_von_Witzke_UA](#).
3. М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження / В. М. Гесць, В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. ; за ред. В. В. Небрат ; НАН України ; Ін-т економіки та прогнозування. Київ: Наук. думка, 2015. 367 с.
4. Бунге Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. Санкт-Петербург, 1895. 465 с.
5. Туган-Барановский М. І. Кооперація, її природа та мета. Львів, 1936.